

Petre Nemoianu și Primul Război Mondial. Sensibilități și atitudini la începutul operațiunilor militare

Dr. Petre DIN

Profesor, Liceul Teoretic „Gheorghe Lazăr” Avrig
E-mail: petre_din@yahoo.com

Rezumat. Petre Nemoianu reprezintă paradigma intelectualului bănățean care, în contextul izbucnirii Primului Război Mondial, s-a înrolat în armata austro-ungară și a participat la operațiunile militare din Galiția. Mobilizarea la oastea imperială era justificată prin sprijinul oferit de grănicerii români în apărarea monarhiei din secolele XVIII și XIX, fapt ce demonstrează atașamentul față de împăratul de la Viena. Fascinat de modelul economic și cultural german, Nemoianu promovează, în volumul său de „*Amintiri*”, ideea superiorității civilizației imperiale și adaptarea românilor la exigențele impuse de acesta.

Informațiile se referă la malnutriția de pe câmpul de luptă, la aspectele deficitare ale aprovizionării cu alimente, la sentimentul dominant de insecuritate și la disciplina severă din armata austro-ungară. Martor ocular al acelor evenimente, P. Nemoianu ne oferă prețioase detalii despre tactica și strategia de luptă austro-ungare, despre armamentul din dotare, precum și despre mentalitatea și sensibilitatea combatanților implicați în conflict.

Cuvinte cheie: Petre Nemoianu, Primul Război Mondial, Galiția, împăratul de la Viena, insecuritate.

Petre Nemoianu and the World War I. Sensitivities and Attitudes at the Beginning of the Military Operations

Abstract. Petre Nemoianu embodies the paradigm of the Banat-born intellectual who, at the outbreak of the First World War, enlisted in the Austro-Hungarian army and took part in the military operations in Galicia. The mobilisation of the imperial troops was justified by the traditional support offered by the Romanian frontier guards in defending the Habsburg Monarchy during the eighteenth and nineteenth centuries, demonstrating their long-standing loyalty to the emperor in Vienna. Fascinated by the German economic and cultural model, Nemoianu promoted, in his volume *Amintiri*, the idea of the superiority of imperial civilisation and of the Romanians' adaptation to its standards and requirements.

His writings refer to malnutrition on the battlefield, to the shortcomings of the food supply, to the prevailing sense of insecurity and to the severe discipline of the Austro-Hungarian army. As an eyewitness to these events, Nemoianu provides valuable insights into the tactics and strategies of the imperial forces, the weapons in use, and the mentality and sensitivity of the soldiers involved in the conflict.

Keywords: Petre Nemoianu, World War I, Galicia, Emperor of Vienna, insecurity.

Obiectul prezentului studiu îl constituie descrierea evenimentelor Primului Război Mondial în care autorul a fost implicat, precum și analiza stărilor de spirit ale românilor bănățeni, participanți la acest conflict.

Pentru o percepție adecvată a demersului, am considerat că se impune o prezentare sumară a biografiei lui Petre Nemoianu. Născut la 22 septembrie 1889, în localitatea Petrilova, județul Caraș-Severin, scriitorul, economistul și juristul Petre Nemoianu a urmat cursurile primare la Biserica Albă, în Serbia. Identificarea unei gazde, procurarea vestimentației și primele experiențe în spațiul sârbesc sunt relatate în amănunt de autor în „*Amintiri*”, fapt ce evidențiază propensiunea tânărului bănățean spre fenomenul interculturalității. Contactul, încă din copilărie, cu elevii de alte etnii i-a facilitat însușirea limbilor sârbă și germană, lucru care i-a fost de ajutor, ulterior, în relațiile cu cazacii țarului Nicolae al II-lea. Deși nu a învățat limba maghiară, autorul apreciază că această experiență i-a fost utilă în perceperea mai exactă a realităților din România Mare.¹

Clasele primare urmate la școala din Biserica Albă, localitate denumită de publicul vienez „Orașul florilor”, s-au desfășurat pe fundalul mentalității potrivit căreia sursa bunăstării și a educației se identifică cu modelul cultural german. Această convingere i-a fost transmisă de tatăl său, mai ales în contextul condiției sale de elev cu resurse materiale modeste, fapt care îi impunea căutarea unei gazde cu un preț redus. Astfel, a locuit, pe rând, în gazdă la o familie de germani, Schmitz, apoi în locuința văduvei unui agent de poliție sârb, ulterior în casa unui muzicant și pantofar ceh și, în cele din urmă, în familia unui paznic ungar, de la închisoarea tribunalului local din Balta Albă.²

Toader Nicoară subliniază că discursul habsburgilor prin care aceștia se erijau în ipostaza de eliberatori și izbăvitori ai popoarelor oprimate, a corespuns orizontului de așteptare al românilor în ceea ce privește emanciparea și eliberarea – nu neapărat de sub hegemonia otomană, ci mai ales de statutul de „tolerați și admiși” impus de regimul principilor calvini. Inițiativele politice, sociale și religioase ale împărătesei Maria Tereza, gesturile de bunăvoință și diversele donații au fost percepute de români ca expresii ale atenției și generozității imperiale, spre fericirea supușilor români.³

1 Nemoianu 2012, pp. 32–37.

2 *Ibidem*, p. 38.

3 Nicoară 1997, pp. 363–366.

Semnificative în acest sens sunt observațiile funcționarului habsburgic, Johann Jakob Ehrler, care, la 1774, a realizat un studiu minuțios asupra progreselor și aspectelor deficitare ale administrației imperiale în Banat. El evidențiază siguranța existentă în țară, stărpirea animalelor și a păsărilor răpitoare pentru a preveni distrugerea ogoarelor înșămânțate, introducerea culturii orzului, stimularea crescătorilor de viermi de mătase și stabilirea judicioasă a obligațiilor către monarhia habsburgică.

În viziunea sa, explicația comportamentului românilor bănățeni rezidă în educația părintească și în dragostea față de împărat. Conștienți că trebuie să presteze obligații doar în favoarea suveranului, locuitorii – tipici supuși imperiali – evitau orice formă de exces.⁴ Ca atare, conchidem noi, preocupările monarhiei habsburgice de a dezvolta Banatul ca provincie imperială au conturat, la nivelul mentalității românilor bănățeni, imaginea superiorității modelului economic, social, politic și cultural german în detrimentul celui autohton.

Pe acest fundal, politica reformistă a Curții Vieneze conturează, la nivelul sensibilității românilor, ideea dinamizării societății sub impuls exterior, iar spiritul civilizator austriac capătă o însemnătate benefică în regenerarea aspirațiilor socio-economice, politice și culturale românești. Astfel, Petre Nemoianu observă că fenomenul imitării aspectelor pozitive întâlnite la celelalte etnii a stat la baza progresului remarcabil al românilor bănățeni, element care i-a propulsat la nivelul unor națiuni dezvoltate. „Deviza „ca la neamț” constituie în familia noastră piatra de hotar între viața patriarhală ce a fost – cine știe vreme de câte secole? – și între evoluția rapidă ce a urmat. De la zămislirea acestui gând s-au prăbușit, rând pe rând, multe obiceiuri moștenite din bătrâni. Noul ideal impunea alte precepte și alte mijloace de viață.”⁵

Analizând tematica propusă de autor, observăm că este reiterat discursul mitologic centrat pe spiritul civilizator impus de habsburgi în Banat. Această viziune reprezintă o imagine reclădită și idealizată, construită pe ideea ameliorării condiției socio-economice a românilor, sub influența modelului german, perceput ca superior celui autohton. Astfel, sintagma „ca la neamț” devine o credință populară receptată de contemporani și vizibilă în textele redactate de Petre Nemoianu.

Am realizat acest expozeu al sintagmei „ca la neamț” pentru a releva mentalitatea dominantă a românilor, impregnată de credința în superioritatea paradigmei economice și culturale induse de habsburgi în Banat. Aceste experiențe, trăite și valorificate la nivelul imaginarului colectiv, vor fi colportate în toate structurile sociale și vor alimenta speranțele de dezvoltare economică, socială și politică românească.

În acest context, izbucnirea Primului Război Mondial îl determină pe P. Nemoianu să-și întrerupă cursurile universitare pentru a se înrola în armata austro-ungară, în grad de caporal.⁶ Mobilizarea la oastea imperială invoca sprijinul grănicerilor români în apărarea

4 Ehrler 1982, pp. 98–99.

5 Nemoianu 2012, p. 43.

6 *Ibidem*, p. 54.

monarhiei habsburgice, ca și în alte împrejurări, fapt ce demonstra atașamentul față de împăratul de la Viena. „*La porunca cezaro-crăiască răsar cătanele românești de pretutindeni, mândre ca bradul și fără număr. Comandanții constată cu o bucurie greu de ascuns și ușor de înțeles că poporul românesc tot brav a rămas. Mobilizarea generală vine să facă ultima dovadă, că între sentimentul național și iubirea față de tron, Români au ales-o pe cea din urmă. Ca și trecutul lor, de-altfel, lozinca este: «Vitam et sanguinem pro rege nostro».*”⁷

Conținutul citatului relevă o constantă semnificativă în istoria raporturilor româno-austriece: atitudinea consecventă de sprijin militar al românilor față de Imperiu. Liviu Maior consideră că acest atașament reprezintă un răspuns concordant cu loialismul imperial cultivat, timp de mai bine de un secol, de autoritățile habsburgice. Regimentele românești au militat cu devotament în favoarea dinastiei habsburgice, mai ales față de împăratul Franz Joseph, însă după moartea acestuia, exonerăți de jurământ, au dezertat și s-au înrolat în armata română.⁸

Privind în retrospectivă istorică realitățile politice ale începutului de secol XX, constatăm că situația lui P. Nemoianu este asemănătoare cu cea a lui Sextil Pușcariu. Influența culturii germane și ipostaza de cetățean austro-ungar l-au determinat pe cunoscutul filolog să accepte înrolarea în armata împăratului de la Viena. Semnificative, în acest sens, sunt formulările din cuprinsul memoriilor sale, unde își argumentează decizia de a se implica în evenimentele militare ale Primului Război Mondial. „*Între toate sentimentele ce mă stăpâneau, unul singur domina: sentimentul datoriei. Rațiunea nu avea voie să vorbească.*”⁹

O situație asemănătoare a fost evocată și de Octavian Tăslăuanu, care sublinia că românii transilvăneni au rămas loiali Casei de Habsburg, în pofida persecuțiilor oficialităților maghiare. Cu franchețe, Octavian Tăslăuanu mărturisea că acest fapt s-a datorat poruncii împăratului și tradiționalului sentiment dinastic, reliefat și la 1848. „*În primele zile ale lunii August, comandantul corpului al XII-lea și armată din Sibiu, a raportat Vienei, că Valahii au rămas loiali și credincioși casei de Habsburg. Da, au rămas credincioși și elementele de ordine și în epoca persecuțiunilor ungurești, pe care le-au primit de la dinastie ca o răsplată pentru vitejia lor de la '48.*”¹⁰

Mobilizarea și deplasarea pe front au generat, la nivelul sensibilității colective a românilor bănățeni, un sentiment de insecuritate și de frustrare. Despărțirea de cei dragi, de locurile natale și porunca împăratului constituie elementele definiției ale ethosului acestora, impregnat de aprehensiune față de cauza străină identității naționale. Tristețea și lipsa de empatie față de război nu erau sentimente împărtășite și de soldații maghiari sau austrieci. Militarii germani erau disciplinați și aveau un temperament care nu depășea limitele entuziasmului oficial, în timp ce soldații unguri trăiau evenimentul ca pe o sărbătoare și o bucurie.¹¹

7 *Ibidem*, p. 65.

8 Maior 2006, p. 127.

9 Pușcariu 1978, p. 7.

10 Tăslăuanu 1916, p. 12.

11 Nemoianu 2012, p. 66.

O reflecție lucidă a intelectualului bănățean relevă conștiința dureroasă a statutului periferic al românilor în cadrul monarhiei austro-ungare și convingerea că, de-a lungul istoriei, ungurii nu au urmărit libertatea, ci hegemonia asupra celorlalte popoare: „*Ne-am adus aminte, că în câteva ore vom străbate pasul Veretc, pe unde au descălecat acum o mie de ani o mână de unguri și care o mie de ani ne-au iobăgit. Minte noastră a început să deapâne istoria milenară a acestui popor, scoțând la iveală toate războaiele lui trecute și trăgând din ele învățături contrare acelor ce ni s-au ascuns cu o savantă măiestrie, că suntem robii unui popor, care în toată istoria lui nu s-a luptat pentru libertate, ci exclusiv pentru hegemonia sa asupra altor neamuri. Nici marșul nostru prezent nu are vreun scop mai nobil. El e menit să consolideze definitiv hegemonia politică a ungarilor, pentru ca istoria celui de-al doilea mileniu să nu mai vorbească de „unguri cu buze valabe”, ci numai de unguri după limbă și sânge.*”¹²

Mobilizați la ordinul împăratului Franz Joseph, ostașii regimentului de români bănățeni sunt transportați cu trenul în Galiția, pentru a lupta împotriva trupelor rusești. Zgomotul infernal al tunurilor le-a insuflat ideea apropierei frontului, iar canonada le-a trezit un acut sentiment de insecuritate. Niciun soldat nu mai văzuse o asemenea armă distructivă și nici nu se mai confruntase cu ea pe câmpul de luptă. Cele câteva săptămâni petrecute pe frontul dunărean le-au consolidat convingerea că tunul reprezintă mai mult o armă de intimidare, prin sunetul pe care îl producea, și nu prin efectul său distructiv.¹³

Dacă, din perspectivă militară, conflictul nu reprezenta un pericol iminent, fiind abia la început, campania din Galiția a luat o turnură tragică din cauza serviciului defectuos de aprovizionare al armatei austro-ungare. Astfel, malnutriția devine principalul adversar al supraviețuirii soldaților, aceștia fiind nevoiți să se hrănească cu varză, cartofi și mere pădurețe. Contemporan al acestor evenimente, P. Nemoianu realizează o introspecție asupra sensibilității soldaților – în cea mai mare parte crescători de animale, obișnuiți cu cele necesare existenței cotidiene în propriile gospodării. „*Așa își tânjeau existența sărmanii oieri de ieri și luptători fără voie acum. Jalnica mizerie ce i-a năpăstuit i-a făcut să se gândească cu jind la traiul lor sărăcăcios de acasă. Și-au adus aminte de butoiașul de brânză, de găleata cu lapte și de mămligă, alimente atât de nepretențioase și singurele accesibile pentru ei, cu care s-au crescut și a trăit neam de neamul lor și despre care camarazii privilegiați politicește vorbeau în derâdere, numind regimentul însuși de „papă lapte.*”¹⁴

Pe acest fundal are loc decesul primului soldat executat de autoritățile militare austro-ungare, acuzat că a sustras o sticlă de lapte de la o țărăncă ce l-a reclamat superiorilor săi. Austeritatea și disciplina cazonă din armata imperială s-au manifestat prin împușcarea soldatului. În mentalitatea companiei, nota P. Nemoianu, sticla de lapte nu avea nicio valoare, cu atât mai mult cu cât experiențele anterioare sugerau că populația civilă trebuia să

12 *Ibidem*, pp. 66–67.

13 *Ibidem*, p. 69.

14 *Ibidem*.

aprovizioneze armata imperială. În acest mod se desfășuraseră toate conflictele cu armata otomană din zona graniței bănățene și nu se ajunsese la asemenea execuții publice.¹⁵

Sugestive pentru rigoarea disciplinei și antipatia autorului față de autoritățile austro-ungare, inflexibile în fața acestui act de indisciplină, sunt formulările care se focalizează pe absurditatea execuției soldatului român, Ilie Stângu. Reflecțiile caporalului bănățean exprimă revolta față de comandanții austro-ungari, care au executat, cu brutalitate, un soldat găsit vinovat de sustragerea unei banale sticle de lapte, în contextul unei aprovizionări deficitare cu alimente. „*Moartea omului, sub toate formele ei imaginabile și văzute, a fost descrisă de cei mai mari scriitori ai lumii – zice un celebru autor rus – dar nimeni nu a reușit să redea acest sfârșit. Cu atât mai puțin ar putea-o face aceasta caporalul de la aripa dreaptă, cronicar al acestei groaznice întâmplări, a cărui rațiune s-a tulburat de crima ce se va consuma în câteva clipe. Omul înalt și voinic ca un munte cade în genunchi, apoi se târâște în fața comandantului executor al acestei sentințe barbare, își împreună mâinile ca la rugăciunea Celui de sus pentru ca, văzând că inima lui este de piatră, să-și toarne revolta în accente ce nu mai semănau a glas de om. Doi jandarmi îl reazăză în dreptul arborelui, apoi revenind sună comanda:*

An! ...Feuer!

Patru perechi de gloanțe pun capăt unei sărmâne vieți omenеști. Ilie Stângu, soldat în regimentul „papă lapte”, moare pentru că a râvnit la o sticlă de lapte, la un lucru fără de preț în necăjita lui viață de oier... A muri de glonțul dușmanului din față, e ceva normal în morala războiului. Dar Ilie Stângu a murit ca neoamenii, și revolta sufletească a celor ce l-au asistat va dăinui și dincolo de viață.”¹⁶

Precaritatea situației socio-economice a reprezentat un aspect care s-a reflectat nu doar în Banat, ci și în statele beligerante. Astfel, istoricul maghiar Paul Lendvai susține că prelungirea războiului se resimțea acut și la nivelul sensibilității locuitorilor maghiari. Salariile reale ale muncitorilor și funcționarilor s-au redus cu 47%, respectiv cu 67%, fapt ce a stârnit numeroase „proteste ale foamei”, demonstrații și greve în Ungaria.¹⁷

Înzestrat cu talent literar, P. Nemoianu surprinde, în cele ce urmează, atmosfera premergătoare debutului operațiunilor militare. Astfel, trupele examinează terenul pe care îl vor parcurge, iar comandanții cercetează, cu ajutorul binocurilor, formele de relief unde s-ar putea poziționa adversarul. Devenise o certitudine că se apropia momentul de început al războiului, cu toate rigorile sale la nivelul mentalității soldaților bănățeni implicați în conflict. „*Ultima seară înainte de a intra în foc o petrecem la câțiva kilometri de Rohatyn, la poalele unei coline ce ne apără de eventualele priviri indiscrete ale inamicului. Noaptea se lasă asupra noastră greu și misterios. Ca în preajma tuturor evenimentelor mari, preludiul îl constituie o liniște desăvârșită și suspectă. Nici un schimb de foc, nicio detunătură de tun,*

15 *Ibidem*, p. 70.

16 *Ibidem*, pp. 70–71.

17 Lendvai 2017, p. 369.

și nicio lumină aprinsă de mâna omului. Soldații stau lungiți pe spate, în plin echipament, cu ranița îmbrăcată, care le servește și de saltea și de pernă. Numai bolta cerului era plină de lumini, dar ce folos, căci nici una nu putea să lumineze mintea și cărările noastre.”¹⁸

Citatul prezintă o importanță deosebită în ansamblul descrierilor sale, deoarece reliefează sensibilitatea soldaților români în contactul inevitabil cu inamicul rus. Ajuns în localitatea Rohatyn, eroul nostru înfățișează universul de suferințe și privațiuni care însoțesc orice combatant în război. Introspecția sa vizează atitudinile și imaginarul individual și colectiv al românilor bănățeni – dezamăgirile și sentimentul de insecuritate, ușor de detectat, existente la nivelul celor antrenați în prima conflagrație mondială.

Spirit vizionar, P. Nemoianu descrie cu pragmatism derularea pregătirilor pentru război. Reprezentări asemănătoare întâlnim și în însemnările lui Octavian Tăslăuanu, cel care decodifică propriile frustrări după prima zi de război. Câmpul murdar și lipsa oricărui condiții civilizate reprezintă impedimente majore în viața ofițerului român. Dacă, la nivelul ofițerilor români, aceasta era starea lor de spirit, soldații, obișnuiți cu dificultățile, au suportat mai ușor condiția militarului de pe front. În schimb, Octavian Tăslăuanu era frământat de întrebări legate de rolul românilor în campania din Galiția și de modul în care oficialitățile austro-ungare percepeau adversarul rus.¹⁹ Sesizăm aici spiritul de frondă și starea de nemulțumire ale lui Octavian Tăslăuanu, mobilizat în armata imperială și obligat să lupte pentru o cauză străină interesului românilor transilvăneni și împotriva idealului național al României Mari.

În logica războiului, curierii și-au informat unitățile că sunt în apropierea inamicului, iar soldații s-au organizat în coloane de marș. Organizarea regimentului s-a realizat conform regulamentului militar și nu în funcție de condițiile de teren și ale iminentului contact cu inamicul. Așezarea în teren a soldaților, prin respectarea distanței de doi pași între infanteriști, le oferea o mare vulnerabilitate, devenind ținte ideale pentru militari ruși. Importanța acordată primei confruntări cu inamicul s-a materializat și prin faptul că, în linia de trăgători, se situau și ofițerii superiori, în frunte cu colonelul Schilling, comandantul regimentului.²⁰

Un moment esențial al memoriilor îl constituie descrierea atacului prin surprindere al trupelor ruse la Rohatyn. În această secvență, P. Nemoianu surprinde cu acuitate efectul psihologic al războiului asupra militarilor bănățeni – teama, confuzia, sentimentul de insecuritate – și felul în care aceste trăiri modelează atitudinea lor față de ideea de jertfă. Tensiunea momentului este redată cu intensitate în relatarea sa: „În sfârșit, mai făcând și alinierea regulamentară spre dreapta, trupa era gata de atac. În acest moment, un dușman nevăzut descarcă o salvă asupra noastră, drept semnal pentru a începe lupta întreolaltă. În semi – întunericul dimineții, salva dușmanului și-a produs întreg efect scontat. O panică de

18 Nemoianu 2012, p. 72.

19 Tăslăuanu 1916, pp. 54–55.

20 Nemoianu 2012, p. 73.

nedescris a frânt linia dreaptă ca lumânarea, oamenii s-au trântit la pământ, căutându-și adăpost, după care și-au descărcat arma la întâmplare, indiferent de direcție. Lupta oarbă nu a încetat decât după s-au făcut ziuă de tot și când, ascunzându-se și-au putut da seama de isprava săvârșită."²¹

Enunțul lui P. Nemoianu ne plasează, fără îndoială, sub auspiciile sentimentului de insecuritate teoretizat de istoricul francez Jean Delumeau. Cu probitatea științifică recunoscută la nivel mondial, acesta afirmă că frica rămâne o componentă majoră a existenței umane în pofida demersurilor constante de a o depăși. Insecuritatea desemnează simbolul morții, în timp ce securitatea devine simbolul vieții.²² Aceste premise teoretice argumentează valoarea istorică deosebită a memoriilor caporalului bănățean, care prin măiestria literară și prezentarea condiției dezolante a soldatului pe front, prin estetica descrierilor sale, reușește să confere o atractivitate deosebită operei sale în fața lectorului contemporan.

Bilanțul primei confruntări dintre trupele austro-ungare și cele rusești este sumbru. P. Nemoianu subliniază că pierderile au fost de o amploare care nu se va mai repeta decât în al treilea și al patrulea an de război. Ceea ce a impresionat însă cel mai mult a fost vestea că prima victimă a fost chiar comandantul regimentului, colonelul Schilling.

La finalul acestui studiu, considerăm că se impune formularea următoarelor concluzii:

Petre Nemoianu reprezintă paradigma intelectualului bănățean care, în contextul izbucnirii Primului Război Mondial, s-a înrolat în armata austro-ungară și a participat la operațiunile militare din Galiția. Mobilizarea la oastea imperială era justificată prin tradiția sprijinului oferit de grănicerii români în apărarea monarhiei în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, fapt ce demonstrează atașamentul față de împăratul de la Viena. Fascinat de modelul economic și cultural german, Nemoianu promovează, în volumul său de memorii, ideea superiorității civilizației imperiale și a adaptării românilor la exigențele acesteia.

Informațiile sale surprind realitățile crude ale frontului: malnutriția, deficiențele aprovizionării cu alimente, sentimentul dominant de insecuritate și disciplina severă din armata austro-ungară. Martor ocular al acelor evenimente, P. Nemoianu oferă prețioase mărturii despre tactica și strategia de luptă austro-ungare, despre armamentul din dotare, dar și despre mentalitatea și sensibilitatea combatanților aflați în conflict.

Bibliografie

- Delumeau 1986 Jean Delumeau, *Frica în Occident (secolele XIV-XVIII). O cetate asediată*, vol. I, traducere, postfață și note de Modest Morariu, București: Editura Meridiane, 1986.
- Ehrler 1982 Johann Jakob Ehrler, *Banatul de la origini până acum (1774)*, prefață, traducere și note de Costin Feneșan, Timișoara: Editura Facla, 1982.

21 *Ibidem*.

22 Delumeau 1986, pp. 18–19.

- Lendvai 2017 Paul Lendvai, *Unguri. Timp de un mileniu învingători în înfrângeri*, traducere din germană de Maria Nastasia și Ion Nastasia, ediția a III-a, București: Editura Humanitas, 2017.
- Maior 2006 Liviu Maior, *Habsburgi și români. De la loialitatea dinastică la identitate națională*, București: Editura Enciclopedică, 2006.
- Nemoianu 2012 P. Nemoianu, *Amintiri*, Timișoara: Editura Artpress, 2012.
- Nicoară 1997 Toader Nicoară, *Transilvania la începuturile timpurilor moderne (1680-1800). Societate rurală și mentalități colective*, Cluj-Napoca: Editura Presa Universitară Clujeană, 1997.
- Pușcariu 1978 Sextil Pușcariu, *Memorii*, Ediție de Magdalena Vulpe, Prefață de Ion Bulei și Magdalena Vulpe, București: Editura Minerva, 1978.
- Tăslăuanu 1916 Octavian Tăslăuanu, *Trei luni pe câmpul de război. Ziarul unui român, ofițer în armata austro-ungară, care a luat parte cu glotașii români din Ardeal, la luptele din Galiția*, ediția a III-a, revăzută și întregită, București: Editura „Librăriei Școalelor” G. Sfetea, 1916.